

Образ Нікія у висвітленні Фукідіда

Нікій син Нікерета, афінський державний діяч та славетний полководець V ст. до н.е. (походив з дему Кідантіди, II філа Егеїди¹), в перший раз згадується в «Історії Пелопоннеської війни» Фукідіда у зв'язку з походом на острів Міноя у 427 р. до н.е.² З огляду на те, що Нікій народився в середині 470-х рр. до н.е.³ або навіть в 470 р. до н.е.⁴, можна було б очікувати появи Нікія на сторінках «Історії» раніше. Адже в Афінах політична кар'єра громадянина починалася після досягнення тридцятирічного віку, а Нікію в 427 р. до н.е. було вже за сорок. Виникає питання, чим займався Нікій до 427 р. до н.е.?

Від Плутарха відомо, що Нікій служив стратегом разом з Періклом, при цьому часто займаючи високі посади⁵. Але про цей факт не повідомляє більше жоден авторитетний автор. Слід враховувати, що до видатних особистостей того періоду була прикута загальна увага. Можливо також, що присутня плутанина з Гагноном, сином Нікія, (походив із дема Стірія, III Пандіонідська філа⁶), який дійсно часто займав стратегію разом з Періклом. С. Г. Карпюк зазначає, що невідомо, чи спирався Плутарх в своєму повідомленні на якесь джерело або це його

¹ Kirchner I. *Prosopographia Attica*. Vol. 2. – B., 1903. 10808; Davies J. K. *Athenian Propertied Families, 600-300 B.C.* – Oxf., 1971. – P. 403-4.

² Thucydides. *History of the Peloponnesian War: Books I-II*. Vol. I. – Cambridge, 1919. II 51.1.

³ Develin R. *Athenian Officials 684-321 BC.* – Cambridge, 1989. – P. 103; Суриков И. Е. *Античная Греция: политики в контексте эпохи. Година междоусобиц.* – М., 2011. – С. 93.

⁴ Roisman, J. 2012. *Nikias*. The Encyclopedia of Ancient History. Wiley, 2021. – P. 4786. У будь-якому випадку, як зауважує Г. Райнське, Нікій повинен був народитися до 469 р. до н.е., так як він був старший за Сократа. RE 17 (1937). – S. 323.

⁵ Plutarch. *Lives*. Volume III, (Loeb Classical Library No. 46). Harvard University Press, 1932. – Nic. 2.2.

⁶ Kirchner I. *Prosopographia Attica*. Vol. I. – B., 1901. 171; Davies J. K. *Op. cit.* – P. 227-228.

вигадка⁷. Ми згодні з цим дослідником в тому, що Нікій в 427 р. до н.е. не був невідомою людиною в Афінах, так як він займав пост стратега безперервно з 427/6-422/1 рр. до н.е., що, безсумнівно, є показником популярності Нікія. За часів Перікла Нікій міг займати другорядні державні посади, брати участь в посольствах і справляти пишні літургії, адже у Перікла був фактично штаб відданих «офіцерів», які забезпечували йому вирішальний вплив у колеції стратегів. Якщо при Періклі він навіть і обирався в колецію стратегів, то нічим не відзначився на цій посаді. Безсумнівно, що смерть Перікла, Форміона і втрати, які понесли Афіни від епідемії, сприяли входженню Нікія в перші ешелони влади⁸. Отже, перша згадка про Нікія у Фукідіда, що відноситься до 427 р. до н.е., є цілком закономірною.

У Фукідіда ми не знайдемо такої розгорнутої характеристики Нікія, як в біографії Плутарха. Втім останній відомий у першу чергу як моралізатор, Фукідід же – як один з найкращих істориків античності, чий стиль викладання відрізняється сухістю і серйозним ставленням до предмету висвітлення. Його оцінка має для нас особливе значення, так як Фукідід є сучасником Нікія, що дозволяє в загальних рисах окреслити ставлення близьких до нього кіл афінського суспільства V ст. до н.е. до цього державного діяча.

В «Історії» Фукідіда, мабуть, не знайти жодного іншого стратега, якому б доручалося ведення таких численних операцій. Більшість з них відносились, як правило, до незначних сутичок, і Нікій набув у них значний досвід⁹. Фукідід часто не пише, яку мету переслідувала та чи інша експедиція, але в цілому дії Нікія як полководця і політика в період Архідамової війни повинні були імпонувати Фукідіду, так як вони проводилися в дусі Перікла. Якщо коротко охарактеризувати політичні погляди Нікія, то він примикав до угруповання

⁷ Карпюк С. Г. Общество, политика и идеология классических Афин. – М., 2003. – С. 44.

⁸ Там же. – С. 44.

⁹ Westlake H. D. Individuals in Thucydides. – Cambridge University Press, 1968. – P. 87.

прихильників Перікла. Він виступав за припинення Пелопоннеської війни, при цьому не поступаючись інтересами Афін. Ведення ним бойових операцій на посаді стратега нагадує в цілому дії Перікла, які відрізнялися обережністю і продуманістю кожного кроку. Однак при цьому Нікій не був застрахований від великих прорахунків. Як політик він значно поступався Періклу.

У 425 р. до н.е. Афіни були збуджені несподіваним успіхом у Пілоса, що стало можливим завдяки діям стратега Демосфена, ним також був обложений на о. Сфактерія загін спартанців. Після відмови ведення мирних переговорів з лакедемонянами для афінян почала складатися важка ситуація і в Афінах розгорілася палка дискусія щодо подальших дій. Це добре відомий і один з найбільш яскравих епізодів «Історії» Фукідіда¹⁰. Деякі дослідники не бачили в поведінці Нікія нічого, що робило б йому честі в розглянутому епізоді¹¹. В той же час вони прагнуть реабілітувати Клеона, який тут виступав головним противником Нікія. Що стосується Фукідіда, то він прямо не засуджує і не хвалить Нікія, його увага зосереджена на негативних сторонах Клеона. На підставі його слів, що навіть розсудливі афіняни (τοῖς σώφροσι) особливо не нарікали проти призначення Клеона стратегом для надання допомоги Демосфену, розраховуючи позбутися його або полонити спартанців, можна зробити висновок, що Фукідід цілком поділяв подібні погляди¹². Як зазначив британський дослідник С. Хорнблоуер, якби Клеон не впорався і загинув, то афінські втрати не обмежилися б тільки одним Клеоном, що явно не виправдовує підхід τοῖς σώφροσι¹³. У відмові від командування

¹⁰ Thucydides. History of the Peloponnesian War: Books III-IV. Vol. II. – Cambridge, 1958. IV 27-28.

¹¹ Andrewes A. The Mytilene Debate: Thucydides 3.36-49 // Phoenix. 1962. Vol. 16, No. 2. – P. 79-80; Woodhead A. G. Thucydides' Portrait of Cleon // Mnemosyne. 1960. Vol. 13, Fasc. 4. – P. 313-314.

¹² Thuc. IV 28.5.

¹³ Hornblower S. A Commentary on Thucydides. Vol. II: Books IV – V. 24. Clarendon Press / Oxford, 2004. – P. 188.

Нікія не було нічого ганебного, фактично він навіть не порушував афінського законодавства, так як афіняни ще навіть не винесли псефізми, яка наказувала йому очолити похід. Можна припустити, що Нікій не хотів ризикувати, адже ситуація під Пілосом склалася непроста. Здається, що він міг спеціально тягнути час, маючи намір зав'язати нові переговори зі спартанцями, в цей раз він міг би розраховувати на укладення миру, так як переможна ейфорія мала б вивітритися з голів афінян.

Якими б не були розрахунки Нікія, однак вони не виправдалися, тому йому були потрібні нові перемоги, щоб поправити свої розхитані позиції. Нікій здійснив похід на територію Коринфа і північний захід Пелопоннеса¹⁴. Фуکیدід докладно описує цей похід, однак замовчує його мету. Як зауважив Уестлейк, в розглянутих розділах Фуکیدід використовує незвичну для себе техніку оповіді, характерну для Ксенофонта¹⁵. Можливо, що Фуکیدід супроводжував Нікія в цьому поході, хоча достовірної інформації, що підтверджує це, немає¹⁶. Якщо Нікій хотів захопити Солігею¹⁷, то ця мета не була досягнута. Найімовірніше, що основною метою походу було захоплення і зміцнення перешийка, на якому знаходяться Мефани, тут він міг наслідувати приклад Демосфена. Володіння Мефаною, як зауважив Д. Кеген, могло принести певні плоди, якби на сторону Афін перейшли Трезен і Галіада, що створило б загрозу Епідавру. До того ж Клеон в цей час вів переговори з аргів'янами, щоб вони порушили свій нейтралітет.

Це припущення не позбавлене основи. Нікій міг використовувати Мефану, щоб тримати в страху Епідавр і Мегариду і почати бойові дії в самому Пелопоннесі. До речі, в 430 р. до н.е. Перікл здійснив рейд на територію Епідавра¹⁸,

¹⁴ Thuc. IV 2-5.

¹⁵ Westlake H. D. Individuals in Thucydides. – P. 90.

¹⁶ Idem. – P. 89-90.

¹⁷ Busolt G. Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeroneia. Band 3. – Gotha, 1904. – S. 114-116.

¹⁸ Kagan D. The Archidamian War. – Cornell University Press. Ithaca, 1974. – P. 254-255.

отже поведінка Нікія в цілому не порушувала «традиційних методів» війни. Цей успіх дозволив Нікію переобратися на наступний рік стратегом.

Трохи більше уваги Фуکیدід приділяє Нікію в описі експедиції на Кіферу. Нікій в черговий раз, використовуючи дипломатію, сприяв здачі кіферійців на взаємоприйнятних умовах¹⁹, тим самим врятувавши останніх від вигнання з острова. Якби афіняни не припинили військових дій, то вони могли б отримати для себе більше користі²⁰, а так вони були обмежені зобов'язаннями по відношенню до населення Кіфери. Фуکیدід ніяк це не коментує, хоча відзначає, що спартанців негативно вразила звістка про падіння Кіфери.

У 424 р до н.е. Нікій був одним з підписантів з афінської сторони перемир'я на рік з лакедемонянами. Цей документ також підписали стратеги Нікострат і Автокл, які значилися серед політичних союзників Нікія²¹. Фуکیدід традиційно нічого не говорить про роль Нікія в укладанні цього перемир'я, хоча сумніватися в її значущості не доводиться. Разом з тим, Фуکیدід зазначає позитивне ставлення до перемир'я афінян, які розраховували згодом укласти більш довгостроковий мир²².

Далі, військові дії Нікія проти Брасида принесли лише скромні плоди. Афінська армія ледве уникла поразки по дорозі на Менду. Завдяки внутрішнім негараздам, згадане місто було захоплено і розпочата облога Скіони²³. На тлі енергійних та успішних дій Брасида результат військової кампанії Нікія повинен був розглядатися афінянами як більш ніж скромний. Ймовірно, щоб пом'якшити настрої, Фуکیدід не забув згадати про дипломатичний хід Нікія, який, уклавши союзний договір з Пердіккою II, домогся того, щоб фессалійці не пропустили підкріплення до Брасида²⁴.

¹⁹ Thuc. IV 1-3.

²⁰ Thuc. V 55.4.

²¹ Thuc. IV 119.2.

²² Thuc. IV 117.1.

²³ Thuc. IV 129-131.

²⁴ Thuc. IV 132.2.

Образ Нікія в Архідамовій війні здається безбарвним в порівнянні з Періклом, Клеоном і Брасидом. Хоча він постійно з'являється на сторінках «Історії» Фукідіда, проте не можна сказати, що Нікій тут виступає однією з осьових фігур. Фукідід переважно звертає увагу на принципово важливі події. В той же час він методично записує військові операції Нікія, найгучнішою з яких, мабуть, було захоплення Кіфери, тим самим показуючи, як афіняни зміцнювали своє становище після Пілоса і боролися зі спартанцями.

Характер Нікія в Архідамовій війні найбільш яскраво проявляється, коли після загибелі Клеона і Брасида обидві воюючі сторони замислились про мир. Фукідід детально зупиняється на причинах, що спонукали Нікія бажати укладення миру: прагнення зберегти своє суспільне становище і позбавити свою батьківщину лиха війни²⁵. Окрім Нікія, в Афінах було багато прихильників закінчення війни²⁶. Хоча деякі сучасні дослідники критикують Нікія за такий підхід²⁷. Сам Фукідід розумів, що досягнута угода не змогла вирішити афінсько-спартанське протистояння²⁸, але невідомо, чи був такий настрій у нього у 421 р. до н.е. Однак Нікій не піддається тут відкритій критиці. Фукідід, описуючи події 421 р до н.е., знаходився вже у вигнанні. Відповідно, працюючи над цим розділом, він міг керуватися своїми особистими припущеннями про справжні мотиви Нікія, які змусили його шукати примирення зі спартанцями, враховуючи той факт, що знаменитий історик повинен був особисто знати Нікія. Отже цей пасаж має скоріше біографічні нотки. Зважаючи на те, як загинув Нікій, розглянутий уривок несе на собі печатку сумної іронії²⁹.

Нікію не вистачало Періклова розмаху бачення, це цілком ясно було продемонстровано напередодні і в ході Сицилійської

²⁵ Thuc.V 16.1.

²⁶ Карпюк С. Г. Общество, политика и идеология классических Афин. – С. 53-54.2

²⁷ Westlake H. D. Individuals in Thucydides. – P. 95.

²⁸ Thuc. V. 26.2-3.

²⁹ Brill's Companion to Thucydides / Ed. by Rengakos A. and Tsakmakis A. – Brill, 2006. – P. 460.

експедиції. Фуکیدід передає промову Нікія, в якій той намагається відмовити співгромадян від небезпечної авантюри на заході. Нікій і тут визнає правильним прагнення громадянина цінувати своє життя, майно і родину³⁰. Але разом з тим, не дивлячись на все своє неприйняття запланованої експедиції, він розуміє, як важко переконати афінян, і висуває все нові аргументи щодо непростого становища в самій Елладі³¹: Афіни ще не оговталися від епідемії, а такий великий острів, як Сицилія важко завоювати. Тем не менше, Нікій став одним з трьох стратегів, що очолили Сицилійську експедицію. Фуکیدід не говорить, чому він все ж погодився, адже відповідь очевидна. Чергова відмова від спільного командування могла негативно позначитися на політичному становищі Нікія.

Фуکیدід не в усьому поділяв погляди Нікія у цьому питанні, наприклад, він вважав, що Афіни відновили свої сили після епідемії, а в казні було досить грошей³². Крім того, Фуکیدід вважав, що головною причиною невдачі Сицилійської експедиції були внутрішні чвари серед афінян, а не недооцінка сил противника³³. Можливо, що до прихованої критики Нікія відноситься пасаж, де Фуکیدід пише, що афіняни, відсторонивши від командування Алквіада, довірили начальство іншим (ἄλλοις)³⁴.

Сюди ж можна віднести два уривки з VI книги 41.2 і 49.7, де побічно критикується військова стратегія Нікія. Імовірноше, Фуکیدід в Сицилійській кампанії віддавав перевагу швидким і раптовим бойовим діям, на яких наполягав свого часу Ламах. Після загибелі Ламаха і до прибуття підкріплення з Афін припинилися активні бойові дії з боку афінян. З цього видно, що хоча Нікій володів більшим авторитетом, ніж Ламах, однак

³⁰ Thuc. VI 9.2.

³¹ Thuc. VI 10,11.

³² Thuc. VI 26.2.

³³ Thuc. II 65.11.

³⁴ Thuc. VI 15.4; Westlake H. D. Nicias in Thucydides // CQ. 1941. Vol. 35, No. 1/2. – P. 61.

останній був одним з головних натхненників енергійних і сміливих дій афінян під Сіракузами.

І все ж, Нікій не був позбавлений полководницьких здібностей. Так, він вміло командував афінянами в битві, в якій був вбитий Ламах, і відстояв зведену афінянами стіну³⁵. Ситуацію ускладнила хвороба Нікія. Він не зміг перешкодити прориву Гиліппа в Сіракузи, що явно вдарило по його впевненості в сухопутних силах афінян. Свої надії він перемістив на море, для чого наказав зміцнити Племмірій. Нікій, щоб поліпшити становище афінського війська під Сіракузами, попросив надіслати підкріплення з Афін, або відкликати його флотилію. Звичайно, тут ним рухав страх не тільки за долю Афін, а й за своє власне життя. У своєму донесенні він вказує, що командири і прості воїни зробили все від них залежне і добре виконали свій обов'язок, і просить, з огляду на свою хворобу, надіслати йому наступників для командування і дозволити повернутися на батьківщину. Нікій був песимістично налаштований, проти волі його втягнули в небезпечну експедицію і тепер, поки ситуація не прийняла жахливих обертів, він хотів назад в Афіни, тим самим уникнувши докорів і судових переслідувань від співгромадян. Це послання відрізняється надмірною патетичністю.

Невідомо, наскільки переробив це повідомлення Фукідід, однак тут він дозволив собі авторську вільність у побудові епізоду і в підборі слів. Ймовірно, що Фукідід навмисно згустив фарби, готуючи читача до неминучої трагедії. Донесення Нікія у викладі Фукідіда не робить першому честі, так як з тексту випливає, що Нікій передав ініціативу на війні ворогу і намагався вислизнути з тонучого судна. Ймовірно, що реальне послання Нікія було складено в більш стриманому тоні³⁶.

По мірі того, як виклад Сицилійської експедиції добігає кінця, образ Нікія стає все більш трагічним. В цьому відношенні особливо цікава стаття А. Задорожного «Нікій

³⁵ Thuc. VI 102.2-3.

³⁶ Westlake H. D. Nicias in Thucydides. – P. 62.

Фуکیدіда і Агамемнон Гомера»³⁷. Автор зауважує, що в посланні Нікія Фуکیدід вживає рідкісні і застарілі слова, характерні для епічних творів; також спостерігається певна схожість у побудові 11-15 глав VII книги Фуکیدіда з віршами 110-41 з II книги «Іліади». Дослідник порівнює Нікія з Агамемноном і Нестором. Безперечно, що Гомер справив певний вплив на Фуکیدіда, хоча ряд положень А. Задорожного видаються сумнівними.

Після того, як до Нікія прийшли підкріплення, на військовій раді на порядок денний було поставлено питання, чи відступати афінянам. Демосфен і Еврімедонт висловилися за, а Нікій протестував, в результаті його думка перемогла. У своїй промові Нікій, по-перше, прямо висловив свої побоювання, що на батьківщині афіняни, які повернуться з Сицилії, звинуватять його в отриманні хабара від ворогів за свій відступ³⁸. По-друге, Нікій обмовився про небажання відкрито (ἐμφανῶς) говорити про відступ афінян в багатолюдному зібранні (μετὰ πολλῶν). Та сама думка проглядає у нього і в іншому пасажі Фуکیدіда, де Нікій вже зовсім не протестував проти відступу, однак він і не брав на себе відкрито (φανερῶς) відповідальність за рішення про це³⁹. Ймовірно, він прагнув уникнути паніки в афінському війську, тому всі рішення вважав за краще стверджувати на військовій раді, де був присутній тільки керівний склад армії. Разом з тим, Нікій намагався запевнити своїх колег у тому, що сіракузяни незабаром вичерпають свої ресурси⁴⁰.

Фуکیدід визнавав, що Нікій був забобонним, однак у випадку з місячним затемненням, через яке афіняни відстрочили відплиття, здається, автор знімає з Нікія провину, справедливо вказуючи, що більшість афінян вимагали від стратегів відстрочки⁴¹. Останні дії Нікія дихають епічним героїзмом⁴².

³⁷ Zadorojnyi A. V. Thucydides' Nicias and Homer's Agamemnon // CQ. 1998. Vol. 48, No. 1. – P. 298-303.

³⁸ Thuc. VII 48.4.

³⁹ Thuc. VII 50.3.

⁴⁰ Thuc. VII 48.5.

⁴¹ Thuc. VII 50.4.

⁴² Zadorojnyi A. V. Op. cit. – P. 301.

Взяти хоча б промову Нікія перед останнім вирішальним морським боєм. Він вмовляв всіх трієрархів, називаючи їх за іменами та філами, битися відважно, щоб не осоромити честь Афін і предків, та інше в тому ж дусі. Тут хворий Нікій нагадує старого Нестора, що надихає ахейців. А. Задорожний підкреслює⁴³, що розчарування Фукідіда видно в тому, як він характеризує звертання Нікія. Він використовує слово ἀρχαιολογέω – загальновідомі фрази або тлумачення про давно минулі речі⁴⁴. Втім, в обставинах, що склалися, у Нікія не було альтернативи.

Закінчуючи розповідь про страту Нікія, Фукідід дає йому позитивну оцінку, хоча прекрасно усвідомлює його недоліки як полководця, так і як політичного діяча. Він пише, що Нікій найменше заслуговував такої долі, оскільки у своєму житті він почитав/слідував ἀρετή – доблесті, моральній досконалості. Нікій слідував традиційній ἀρετή і це не могло не імпонувати Фукідіду. Для цього у Нікія було все – високі моральні якості, помітне місце в суспільстві і багатство⁴⁵.

Підводячи підсумок, зазначимо, що ставлення Фукідіда до Нікія змінюється протягом його викладу. У період Архідамової війни Нікій особливо не виділяється, і тут ми практично не знаходимо у Фукідіда ніяких особистих характеристик Нікія, за винятком подій, що передували укладенню мира, званого в честь нього. У другій частині «Історії» Фукідід більш повно розкриває перед нами образ Нікія. Фукідід усвідомлює, що Нікій не годився в якості заміни Періклу і навіть не був здатен довести Сицилійську експедицію до успіху, на відміну від Алківіада. Афінський історик намагається показати образ Нікія без прикрас, так він часом не погоджується з його думками, стратегічними рішеннями тощо. Проте, відношення Фукідіда до Нікія скоріше позитивне, ніж негативне. Вони повинні були бути особисто знайомими, походили вони в цілому з одного

⁴³ Idem. – P. 301.

⁴⁴ Thuc.VII 69.2.

⁴⁵ Adkins A. W. H. The Arete of Nicias: Thucydides 7.86 // GRBS. 1975. Vol. 16, No 4. – P. 388.

соціального середовища і засвоїли схожі ціннісні орієнтири. Фулідід знав, наскільки нестійкий у своїх симпатіях демос і як важко прийняти вірне стратегічне рішення на війні. З усіма цими проблемами також стикався і Нікій, що повинно було знаходити відгук у Фулідіда.